УДК 929

Галимҗан Нигъмәти

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВНЫҢ ӘДӘБИ ХЕЗМӘТЕНЕҢ ЕГЕРМЕ ЕЛЫ

Статья известного татарского литературоведа и критика Г. Нигмати (1897–1941) посвящена к 20-летнему научному и творческому юбилею татарского писателя Галимджана Ибрагимова, отмечавшемуся в 1928 году. Автор статьи на примере произведений Г. Ибрагимова прослеживает идейную и творческую эволюцию писателя. Статья была опубликована в 1928 году пятом номере журнале «Җитәкче».

Ключевые слова: Галимджан Ибрагимов, Галимджан Нигмати, татарская литература, революционное движение начала XX в., литературоведение, литературная критика.

«Татар яшьләре социализмга революция дулкыны белән килеп кергәннәр. Моның да башы Казанда, Казанның да “Учительская школа”сы тирәсендә булган, татар пролетариатының беренче дуслары шуннан чыкканнар. Башта һәммәсе бергә иде. Син – с.д. (*социал-демократ*), мин – эсер, теге большевик, бу меньшевик, яки уң, урта, сул эсер дип аерылулар сизелми иде.

Бара-бара төрле партия кешеләре үз сызыкларын бүлә төшеп, араларында аерылу башлана: “Баштагы аерылу үзара талашуда гына булса да, бара торгач тирәнәйде, төпләнде, һәр ике як үзләренең гомуми партияләре белән берләшеп, организация өчен, гәзитә чыгару, матбугат тарату өчен партиядән акча алдылар».

«Эсерлар Идел, Кама буен, бигрәк тә Казанны; эсдеклар *(социал-демократлар)* Уралны, бигрәк тә Оренбурны мәркәз итеп аерым оештылар, аерым эшли башладылар. Арада урыслардагы кебек кызу талаш юк, һәр икесе башлыча көчләрен истибдадка *(абсолютизмга),* буржуазиягә, бигрәк тә «Иттифакы мөслимин» партиясенә юнәлдерәләр». Әдип Галимҗан Ибраһимов үзенең 1912–1913 нче елларда язып та, патша цензуры рөхсәт бирмәгәнлектән, ул заман бастыра алмаган, тик Октябрь революциясеннән соң гына бастырып чыгарган «Безнең көннәр» романында бишенче ел революциясе дәверендә татар революционерлары күпчелекнең йөзен әнә шулай күрсәтә. Шөбһәләнми әйтергә була: әдип үзе дә шулар арасында кайнаган, шулар дәрте белән янган типлардан берсе һәм югарыда әйтелгән тип революционерлардан үзенең соңгы елларда яхшы гына – марксизмга, коммунистлыкка таба үсүе, үсеп өлгерүе белән аерылган берсе. Әдипнең әдәби-иҗтимагый эш гомерен тикшереп күздән кичерсәң, без югарыда әйткән бу фикерләребезнең дөреслеген ачык күрәбез. Галимҗан Ибраһимов бишенче

ел дулкыны белән күтәрелгән кеше. Аның тарихы мәдрәсә чуалышларына барып бәйләнә. Ул «Безнең көннәр»дәге каһарманы Давыд Урманов әйтмешли, иҗтимагый үсешендә безнең картрак революционер – зыялыларның күпкенәсенә уртак сыйфат булган дүрт үсү баскычын кичергән: башта кадимче, аннан җәдидче реформатор, соңра татар милләтчесе һәм ахыр килеп – революционер социалист. Әгәр дә без әдипнең тәрҗемәи хәленә карасак, аның бу дүрт баскычны бишенче елларда ук кичереп, Октябрьдән соң инде аның җиң сызганып пролетариат көрәше сафында эшләвен күрәбез.

Галимҗан Ибраһимовны әдәбилек, тел-әдәбият теориячесе, җәмәгать – совет эшчесе булу якларыннан карап, бу өлкәләрдә аның күп хезмәтләрен күрсәтергә мөмкин. Ләкин шул хезмәтләр арасында аны хәзерге атаклы Галимҗан итеп таныткан ягы, аның иҗтимагый хезмәтендә зур урын тоткан эше аның әдиплеге булып, бу ягы белән ул безнең әдәбиятта югары урынларның берсен һәм мактаулысын ала.

Үзенә карата язылып яткан әдәби йөзе булган, әдиплек ягыннан коелып чыккан, танылган һәр язучының үзенә хас күбрәк яза торган мөндәриҗә *(бу очракта: бирелеш тәртибе)* һәм типлары була. Бу сыйфат, әлбәттә, ул әдипнең нинди иҗтимагый мохиттән чыгып, нинди сыйныф идеяләре астында тәрбияләнеп җитешүенә, аның иҗтимагый аңына нык бәйләнгән була. Мәсәлән, урыс язучыларыннан Максим Горький ни белән күтәрелгән, ни белән танылган дигән сорауга аның әсәрләрен укыган һәр кеше – үзенең босяклары, тормыш төбеннән алып язылган типлары белән танылды дияр. Шушы сорау белән Г. Ибраһимов иҗатын тикшерүгә килсәк, менә ни күрәбез: аның бөтен әдәби әсәрләре авыл һәм авылдан чыккан кешеләр тормышыннан алып язылган. Аның «Безнең көннәр» романында гына берничә эшче тибы һәм шәһәр кешеләре тормышы күрсәтелсә дә, болар әдип иҗатында төп мотив урынын тотмыйлар.

Икенчедән, Г. Ибраһимов каһарманнарының иң зур күпчелеге яшьләр, күбесенчә авылдан чыккан зыялылар, муллалар, крестьян малайлары.

Өченчедән, Г. Ибраһимов әсәрләрендәге каһарманнар, яшьләр искелеккә, иске тормышка, иске көнкүрешкә һәм, ахыр килеп, иске идарәгә каршы көрәшүчеләр.

Г. Ибраһимов әсәрләрендә беренче урынны авыл һәм авылдан чыккан каһарманнар тоткан кебек, аның әсәрләренең теле-өслүбе, тасвирлары – авыл тел-өслүбе, табигать күренешләренә нык бәйләнгән тасвирлар.

Югарыдагы карашларыбызның күпме дөреслеген күрер өчен аның әсәрләренә әз генә аерым рәвештә күз салып китик. Г. Ибраһимовның беренче әсәре «Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы» исемендәге хикәя булып, ул 1907 елның искечә 10 нчы октябрендә «Әл-Ислах» газетасында басыла башлый һәм шул газетаның берничә номеры буенча басыла барып тәмам

була. Шуннан соң аның «Татар хатыныниләр күрми», «Яшьләр хәятеннән бер ләүхә» исемле хикәяләре чыга. Бу өч хикәянең өчесендә дә әле үзенең бөтен ваклыклары, түбәнлекләре белән иске мәдрәсә тормышы һәм шул тормышның үз эчендәге кечкенә генә бер ояну хәрәкәтен дә бастыру күренешләре, ләкин, шуңа карамастан, әнә шул караңгылык ояларында да яңалык фикерләре тамыр җәя, үрчи баруы күрсәтелә. Бу әсәрләрдәге каһарманнар, «Татар хатыны ниләр күрми» дигән хикәядәге Гөлбануны бер читкә алып куйганда, һәммәсе дә шул заман тормышының реаль типлары, алар һәммәсе дә тормыштан алынып, табигый һәм дөрес итеп күрсәтелгәннәр. Тик Гөлбану гына аерым тора: крестьян кызы Гөлбану башта үзе сөймәгән берәүгә кияүгә бирелә, соңра аннан качып киткәч, бер башкортка өченче хатынлыкка сатыла, ул үтерелгәч, каенатасына көчләп хатынлыкка алына, соңра моннан да качып, ирләр кыяфәтенә кереп, бер байда хезмәтче, соңра саллар агызу эшендә эшче булып йөри. Мойкаларда эшли, сезонлы эш беткәч, көзен тагын бер авыл баена кучер булып яллана. Шул рәвешчә, ул үз башыннан әллә нинди кызыклар кичерә. Менә бу типның язылуы әдипнең көнчыгыш әдәбияты, шуның «Әлфе ләйлә», тагын нәрсәләрен укуы тәэсирендә эшләнгән булса кирәк. Һәрхәлдә, бу тип Г. Ибраһимов әсәрләрендә очраклы тип булып, әдип күрсәткән каһарманнарның бик күбесе аның башка күп әсәрләрендә икенче калыпта һәм үсештә кабатланган шикелле, бу типның яңадан бер кат та тәкрарланмавы да аның очраклы тип икәнен күрсәтә.

Г. Ибраһимовның сугыш елларына хәтле үк язып өлгерткән ике зур романы «Яшь йөрәкләр» һәм «Безнең көннәр»ендә, Октябрьдән соң басылып чыккан матур озын хикәясе «Кызыл чәчәкләр»ендә шул ук яшьләр тормышы, аларның көрәше языла.

Әлбәттә, әдипнең иҗаты югарыда әйтелгән схемадагы әсәрләр белән генә чикләнми. Бәлки шулар янына аның «Ялчы карт», «Диңгездә», «Сөю – сәгадәт», «Карак мулла», «Адәмнәр», «Казакъ кызы» кебек тормышның төрле катлавын күрсәткән әсәрләре дә бар.

Г. Ибраһимов иҗатының кыйммәте аның авыл һәм яшьләр тормышын оста бирә белүендә генә түгел, бәлки шуның өстенә аның бишенче һәм унҗиденче елларның революция көрәшләрен, революция көрәшчеләре тормышын да язуында. Бу ягы белән ул революциядән элеккеге татар әдәбиятлары арасында аерым урынны тота. Чөнки ул вакыт, Г. Коләхмәтовның «Яшь гомер»е, З. Бәшири һәм тагын бу ике шагыйрьнең кызгылт шигырьләре һәм берничә тәрҗемә кисәкләреннән башка, безнең әдәбиятта революция хәрәкәтләрен чагылдырып язган әсәрләр юк иде.

Г. Ибраһимов үзенең «Безнең көннәр»е белән әнә шул юклыкны тутырырга адым атлады, тик патша цензурының рөхсәт бирмәве сәбәбле генә, «Безнең көннәр» ике табагы басылган көйгә типографиядә басылудан

туктатылып, вакытында дөньяга чыгарылмый калды.

Бераз романтика катнаштырылып язылган «Яшь йөрәкләр» янында «Безнең көннәр» романы бөтенләй күрекле урыннардан берсен тота. Бердән, күләме белән ул революциягә хәтле һәм аннан соң да татар әдәбиятында булган әсәрләр арасында иң зурысы, шуның белән бергә алган мәүзугы *(темасы),* бишенче еллардагы татарның мәдрәсә, приказчик, крестьян хәрәкәтләрен, төрле катлаудан чыккан, төрле тип татар революционерларының эш һәм тормышларын күрсәтүе ягыннан иң кыйммәтлесе. Урыны белән бу әсәрдә бишенче елның татар арасындагы революция күренешләре тарихы копия диярлек тапкырлык һәм җентекләү белән күрсәтелгән җирләре бар.

Әмма Октябрь революциясеннән соң чыккан «Кызыл чәчәкләр», «Яңа кешеләр» (пьеса) һәм «Адәмнәр» хикәяләре пролетариат революциясендә кайнаган Галимҗанның каләме белән язылган әсәрләр булып, боларда әдип пролетариат революциясенең тормышта нинди алмашынулар кертүен, кемнәрне кемнәргә дошман итеп көрәшкә китереп бастыруын, тормышның түбән катлауларыннан – ярлы, урта хәлле крестьяннар, батраклар арасыннан аның ничек итеп революция көрәшчеләрен җитештереп чыгаруын матур тел, оста каләм белән күрсәтеп биргән.

«Кызыл чәчәкләр»дә бер авылның бишесе биш төрле гаиләдә тәрбияләнеп үскән, хезмәт һәм көрәш мәйданына атылган егетләр тормышы хикәя ителә. Бу егетләрдән өчесе – Шаһбаз, Солтан, Гыйлаҗи (ярлы, урта хәлле, батрак) – революциянең беренче көннәреннән алып эшче-крестьяннар ягыннан торып көрәшкә чыксалар; икенчесе – Фазыл һәм Гали (мулла малае белән бай малае) – пролетариат революциясе көннәреннән көрәшнең эшче-крестьянга каршы як лагерында була. Тик ахырда Фазыл гына пролетариат көрәшчеләре ягына чыгып, актив эшкә тотына. «Яңа кешеләр»дә дә шундыйрак тип көрәшчеләр алына һәм анда аерым рәвештә авыл кулаклары, байларның революциягә каршы көрәшләре, революция юлында эшләүчеләргә террор куллану рәвешләре (мөгаллимә Камәрне үтерү) күрсәтелә. «Адәмнәр» хикәясендә 1921 елның Волга буе ачлыгы үзенең бөтен куркынычы һәм авыру ягы белән сурәтләндерелеп бирелә.

Г. Ибраһимовның революция темаларына язган әсәрләренең күзгә күренгән бер сыйфаты бар: аларда эшчеләр тормышы һәм эшчеләрдән чыккан революционерларның көрәше бик әз күрсәтелә; әмма крестьян һәм төрле зыялы катлаудан чыккан революционерларның эшләре бөтен җентекле яклары белән оста итеп бирелгән. Бу тип каһарманнарны тасвир кылуда әдип әлегәчә безнең татар әдәбиятында иярелмәслек бер оста художник ролен уйнады дисәң дә, яңлыш булмас. Шуның белән бергә әдипнең үзенең фикере, иҗтимагый үсүе, үзгәрешләр кичерүе аның әсәрләрендә дә күренеп бара. Аның «Безнең көннәр»е белән «Кызыл чәчәкләр»ен янәшә китереп

куйсаң, бу үзгәрешне яхшы күреп була: беренчедә эсер һәм бераз татар милләтчесе әдип каләме сизелгәләп торса, икенчесендә инде марксист каләме үзенең кызыл эзләрен сыза барган. Шуңа күрә дә, мәсәлән, беренче әсәрдә Давыд Урманов кебек реакция көннәрендә рух төшенкелегенә бирелгән, индивидуалист типлар артыграк идеаллаштырылган булса, икенчесендә инде шундый типлардан берәү Фазыйл мәгъзум пролетариат революциясе шартлары астына куелып, аек рәвештә көчле әдиплек тәнкыйте астыннан үткәрелә. Беренчедә татар крестьяннар хәрәкәтен әдип томанлы рәвештә һәм нинди сыйнфый мотивларда булганы ачып җиткерелмәстән биргән булса, икенчедә инде авылның сыйныф көрәше ачык һәм үткер тасвир кылынган һәм башкалар.

Бик кыска, бик өстән генә карап чыкканда, әдипнең шушы егерме ел эчендәге иҗаты әнә шул рәвештә үсеп җитеште. Әнә шул өстән генә карауда безгә аның ни чаклы зур әдәби хезмәтләр күрсәткәнен, татар әдәбиятын оста эшләнгән һәм революция мөндәриҗәле *(эчтәлекле)* әсәрләр белән баетуга ни чаклы күп көч биргәнен яхшы күрсәтәләр.

Мәкалә 1928 елда «Җитәкче» журналының 5 нче санында басылып чыккан.

Текстны басмага Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге фәнни хезмәткәре Г.М. Ханнанова әзерләде